

VERSLAG *Symposium* van 13 september 2017

Successen en uitdagingen in het lage land

Het Deskundigenteam Laagveen- en zeekleilandschap van Kennisnetwerk OBN organiseerde samen met de Vereniging van Bos- en Natuurterreineigenaren (VBNE) op 13 september 2017 een symposium over de ontwikkeling en het beheer van natuur en water in laagveen- en zeekleigebieden. De tijd was rijp om weer eens bij te praten. Over onderzoek en nieuwe inzichten, maar ook over behaalde resultaten in het veld. Natuurlijk ging het over verlanding en herstel van de botanisch rijke trilvenen, maar ook over grootschalige moerasontwikkeling in de voormalige Zuiderzee, waarvan vooral vogels profiteren. Niet alles zit mee, maar de teneur van de lezingen was onmiskenbaar positief.

Kennis is pas kennis als je het deelt

Dat zegt dagvoorzitter Dianne Nijland bij de aftrap van het symposium in de ruime, ronde Statenzaal van het Utrechtse Provinciehuis. Zij gaat de piste in en zoekt contact met het publiek, zo'n honderd beheerders, onderzoekers en beleidsmakers. Een mooie afspiegeling van het kennisnetwerk, constateert ze. "Samen zoeken jullie uit welke kennisvragen er zijn rond natuurherstel en -beheer en welk onderzoek daarbij hoort. Een unieke formule. Ook bijzonder aan Kennisnetwerk OBN is dat kennisverspreiding gelijkwaardig is aan onderzoek. En kennis delen, dat doen we vandaag."

Eigenlijk vindt ze het jammer dat het gezelschap vandaag binnen blijft praten. Want het mooiste van OBN vindt zij juist de veldwerkplaatsen, waar onderzoekers en beheerders na afronding van onderzoek gezamenlijk de problemen en oplossingen in het veld bediscussiëren. Toch heeft de kersverse directeur van de VBNE er zin in. Soepel leidt zij haar gehoor door het volle programma met twee beheerders, een bestuurder en veel onderzoekers. Aan het eind van het symposium blijkt dat ook over de invulling van deze dag goed is nagedacht: want na het luisteren volgt toch weer het meepraten.

Waarden van het lage land

Voorzitter van het deskundigenteam (DT), Kees van Vliet (werkte jarenlang bij het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden), neemt zijn publiek mee in vogelvlucht over het laagveen- en zeekleilandschap. Het werkgebied van het DT bedekt grote delen van Nederland. Het is het lage land dat in een brede band langs de kust van Zeeland naar Groningen loopt, inclusief het IJsselmeer. Wat zien we onderweg? Jonge gebieden, waarvan de historie sterk verbonden is met het landgebruik en de strijd tegen het water. Alom zichtbaar zijn resultaten van dynamische natuurlijke processen, zoals zeestromingen, kleiafzettingen, veenvorming en het weer verdwijnen van eerder gevormd land in water... De mens heeft de meeste grond in intensief gebruik genomen. Maar gelukkig niet overal.

We zweven laag over het laagveengebied. Hier zorgden verschillen in de intensiteit van vervening en de herkomst van water voor grote variatie in landschap en natuur. Elke situatie heeft zijn karakteristieke planten en dieren. Het heeft geleid tot een hoge biodiversiteit, ook op Europees niveau. Soms zijn er ongenode gasten in het spel, zoals de Amerikaanse rivierkreeft. Een veelvraat die vooral in West-Nederland steeds meer aandacht vraagt.

Nog steeds een serieus probleem noemt Van Vliet het ontbreken van jonge verlandingsstadia door verzuring en eutrofiëring van relatief voedselarme laagveengebieden, met grote gevolgen voor de biodiversiteit. "Hier ligt voor Nederland vanuit Natura2000 een belangrijke opgave. Ons DT voelt hier een grote verantwoordelijkheid om oplossingen en effectieve maatregelen aan te dragen." Nu buigen we af naar het zeekleigebied. Hier heeft het DT volgens Van Vliet minder

aandacht aan besteed omdat de problematiek van de laagvenen zoveel urgenter is. "Gelukkig hebben anderen er wél onderzoek gedaan." De natuurgebieden zijn hier groot, evenals hun diversiteit. Ze zijn soortenarm, maar wel van groot belang voor moeras- en watervogels. In de verte liggen de afgesloten zeearmen. Het jongste landschap van Nederland - nog volop in ontwikkeling. Hiermee sluit Van Vliet zijn vogelvlucht af. "U hebt wel gemerkt, het gaat veel over natuur en mens. Er is in voorbije eeuwen veel energie gestopt in het bruikbaar maken van het landschap voor Nederland – dat heeft ons veel rijkdom gebracht. Nu is er veel energie nodig om de resterende natuurgebieden te behouden en ecologisch waardevoller te maken."

Weerribben

Natuurherstel in het laagveenlandschap

Leon Lamers van de Radboud Universiteit toont een halfleeg glas, want het gaat niet goed met de wetlands, wereldwijd. Veel is verdwenen of verdroogd, vooral door landbouwactiviteiten.

Dat het laagveenlandschap zwaar beïnvloed is door menselijke activiteiten, is niet alleen maar negatief, zegt Lamers. Immers de hoogste biodiversiteit vinden we op plekken waar we veel 'aanrommel'. Hij noemt twee manieren om een hoge biodiversiteit te creëren: zorgen voor veel heterogeniteit in habitats, en verstoren. "Stoppen met menselijke activiteiten betekent dus ook het weghalen van biodiversiteit."

Hoe het met ons laagveenlandschap gaat? Je kunt zeggen: slecht, want het kost heel veel moeite om alle successiestadia te behouden, zoals trilvenen. Lamers toont verspreidingskaartjes van een aantal karakteristieke soorten, waarbij het voorkomen in 1850 en 2015 met verschillende kleuren is ingetekend. Het beeld is helder: grote achteruitgang.

Ook in vergelijking met andere landen gaat het hier slecht. Dat komt door het intensieve landgebruik, en omdat we de waterhuishouding zo sterk hebben veranderd. "Al die veenweiden zakken door ontwatering dramatisch snel. En elk natuurgebied heeft de landbouw als directe buur." Ter illustratie racet Lamers langs de problemen waar beheerders van laagvenen mee worden geconfronteerd: verdroging, instroom van voedingsstoffen, afkalving van oevers en legakkers, menging van water en bodem, etc.

Maar je kunt volgens Lamers ook zeggen: het gaat goed. Want we hebben nog steeds veel, deels zeer bijzondere, soorten. Hoopgevend

is dat de waterkwaliteit op veel plaatsen verbeterd.

Ook met het laagveenonderzoek gaat het goed. De onderzoeker projecteert de lange lijst van OBN-publicaties op de wand. Met de hink-stap-sprong beent hij door het gevarieerde onderzoek. "Het heeft ons veel kennis opgeleverd. Al blijven er genoeg vragen over. Want al lukt verlanding steeds beter, de ontwikkeling naar trilveen blijft een groot probleem."

Hij pleit voor nieuwe concepten voor het veenlandschap, zoals paludicultuur, of 'natte teelt'. "Het idee is om gewassen (als lisdodde) te telen op opnieuw vernatte landbouwgrond, waarmee je bodemdaling stopt en waterkwaliteit verbetert. Je kunt het in een landschap inbouwen, als buffer tussen natuur- en landbouwgebied."

Ook in het natuurbeheer moeten we vooruitkijken, zegt Lamers. Neem de temperatuurstijging. Hierdoor zullen we bij dezelfde nutriëntenlast eerder problemen krijgen. En nog meer overlast van exoten. "We zullen in het natuurbeheer extra inspanning moeten leveren; we moeten de systemen robuuster maken".

Vogels en vraat

Ruud Foppen, werkt bij SOVON en Vogelbescherming en is net als bijna alle sprekers lid van het DT Laagveen- en zeekeiland-schap. Zijn presentatie gaat over twee vogels die beheerders van eutrofe rietmoerassen flink bezighouden: de grote karekiet en de ganzen.

De gans blijkt in de Oostvaardersplassen 'ecosystem engineer'. Hij zorgt voor diversiteit van de moerasvegetatie en daarmee voor een verrijking van floristische en faunistische waarden. Het is te simpel om te zeggen dat riet vooral last heeft van de gans. Want veel vogelsoorten reageren positief op ganzenbegrazing. Ook is er sprake van nutriëntenverbetering. Of ganzenbegrazing positief of negatief uitpakt heeft veel te maken met het aantal ganzen, maar ook met waterstand en dynamiek.

De grauwe gans was als broedvogel lang bedreigd en vrijwel verdwenen. Met de Oostvaardersplassen en andere kleimoerassen kwam het herstel en sindsdien verspreidt de

vogel zich over het land. Het is een geweldig natuurbeschermingssucces! De reden van de toename? Afname van jacht, maar vooral de landbouw, die voor een gedekte tafel zorgt. Ganzen zitten nu overal. In laagveenmoerassen begrazen ze ook de waterplanten waardoor helofytenranden verdwijnen. En helofyten zoals riet zijn essentieel voor veel van onze kritische moerasvogels (roerdomp, woudaap, purperreiger, bruine kiekendief, grote karekiet, snor, baardman). Vooral (water)rietranden staan onder druk. Dat laat zich goed illustreren aan de hand van de grote karekiet. Lang een algemene en karakteristieke bewoner van dit habitat. Maar helaas ontzettend zeldzaam geworden. Belangrijkste oorzaak lijkt de beroerde rietkwaliteit. Er

wordt sinds enkele jaren geëxperimenteerd met netten om ganzen te weren. De eerste resultaten zijn bemoedigend.

Foppen is optimistischer over de toekomst van grote dan van kleine rietmoerassen. Ook hij heeft nog wel kennisvragen: Hoe krijgen en houden we de optimale ganzendichtheid? En hoe groot is eigenlijk het probleem?

Natuurherstel in het zeeleilandschap

Rijkswaterstaat strooit niet alleen zout maar beheert ook grote natte natuurgebieden, vertelt Mennobart van Eerden. Het begon 85 jaar geleden met de afsluiting van de Zuyderzee. Dat leidde in veel gebieden tot grote veranderingen: van water naar land, van zout naar zoet, van hoog dynamisch naar stagnerant. Sinds de Afsluitdijk veranderde de helft van het oorspronkelijke waterbekken in land. Alleen bij de laatste polder, de Markerwaard, werd in tweede instantie besloten: droogleggen doen we niet, want water in zichzelf heeft ook een waarde.

RWS monitort al heel lang, zegt Van Eerden, die zelf al 35 jaar maandelijks vogels telt op het IJsselmeer. “De lange tijdreeksen hebben ons veel geleerd.”

Waterkwaliteit is een belangrijke drager van de kernkwaliteit van het gebied. Er is hard gewerkt om de hoge fosfaatvracht terug te brengen. Met het heldere water keerden de waterplanten terug die sinds 1970 weg waren. Hierop reageerden herbivore watervogels, bijvoorbeeld kleine zwanen uit Rusland. Een succesverhaal.

Het IJsselmeergebied had **harde oevers**, gaat Van Eerden verder. “Als je natuur wilt

herstellen, moet je dat veranderen.” Hij toont een kaart met daarop vele locaties waar de interactie tussen water en land is verbeterd. En vertelt over vooroverontwikkeling en vernat achterland. “Er liggen nog veel meer kansen.” Ook bij de Oostvaardersplassen staat een dijk het ecologisch functioneren in de weg. “Want vanuit het Markermeer kan geen karper of brasem de plassen op.”

De Oostvaardersplassen hebben ons veel geleerd. Het is een kleimoeras op **landschapsschaal** – veel groter dan wat we daarvoor kenden. Hier zagen we voor het eerst dat ruiende ganzen in staat waren rietvegetaties de kop in te drukken, en daarmee de diversiteit vergroten. De beheerder kan dit met het waterpeil sturen. Illustratief is de luchtfoto van de broedkolonie lepelaars en grote zilverreigers (resp. 145 en 65 paar) in het door grauwe ganzen opgelegd rietmoeras.

De **Natura2000-waarden** van het open water betreffen vooral overwinterende vogels, veel dieren uit NW-Rusland. Ook de moerassen van de Oostvaardersplassen herbergen talrijke beschermde vogelsoorten. “Planten, daar doen we het eigenlijk niet voor”, constateert Van Eerden. Hij noemt een handvol belangrijke soorten, zoals moerasandijvie. “Maar waardevol zijn ook wilgenbossen – niet vanwege de soort maar om de structuur en de vrije ontwikkeling van boslandschap.”

Al langer bestond de wens om in het kale Markermeer een moeras te ontwikkelen. Van Eerden: “Een moeras van formaat. Met waarden die we nu nog niet kennen. Dat kunnen grutto's zijn, otters of misschien wel kroeskoppelikanen. Wat zou dat mooi zijn ... Toen kwam de Postcodeloterij en kon Natuurmonumenten de Markerwadden maken. Het is fantastisch dat we, nu we zijn uitgestudeerd op de Oostvaardersplassen, aan de vooravond staan van een werkelijk nieuwe ontwikkeling. Van een zeeleimoeras waar het water wél vrij in- en uit mag gaan. Dit is mega, en nog slechts het begin.”

Praktijkervaringen in De Wieden

Bart de Haan, ecooloog bij Natuurmonumenten, neemt zijn gehoor mee naar de Wieden. Hij gaat terug naar het gebied waar hij lang heeft gewerkt en doet net alsof hij een klasieke beheerevaluatie uitvoert. Aan de hand van drie vegetatie- en soortkarteringen en een gis-kaart beoordeelt hij de effecten van de toegepaste beheermaatregelen.

Het begon met een keuze van hogere orde: zomer- of wintermaaibeheer? Uit de evaluatie bleek **zomermaaibeheer** voor alle botanische beheertypen (trilvenen, veenmosrietlanden, dotterbloemhooilanden) effectiever dan wintermaaien. “Het was goed om dit eens duidelijk vast te leggen”, zegt De Haan. “Want in De Wieden was de rietlobby sterk.” De Wieden heeft, anders dan de Weerribben, ook een geschiedenis van hooilanden. In de vegetatiekartering is die echo uit het verleden nog goed zien. De Haan: “Daarom is toen ook afgesproken dat we terug willen naar de hooilanden, het oude landschap. Samen met de provincie hebben we een enorme inhaalslag gemaakt: nu hebben we er 300 ha nieuw hooiland bij. En we gaan verder.”

Dan naar **greppels**. Ondanks alles wat hij erover had gelezen is De Haan in De Wieden een grote fan geworden van greppels. “Daar zag ik dat ze wel degelijk effect hebben. We hebben nu overal greppels gegraven.” Hij illustreert dit met plaatjes van een groot verdroogd en verzuurd perceel waar na begreppeling de haarmosdominantie in een keer is omgeslagen naar veenmosdominantie. “Met greppels breng je de grondwaterpiegel omhoog; dat zorgt ervoor dat de

Waterbeheer bij natuurherstel

Winnie Rip, van Waternet, schetst de verantwoordelijkheden van het waterschap voor de doelen van Natura 2000 en van de Kaderrichtlijn Water (KRW). Voor een groot deel gaat dit goed samen, maar soms zijn er strijdigheden tussen terrestrische en aquatische doelen die afgewogen moeten worden. Ze vertelt wat het waterschap kan doen bij (herstel van) mesotrofe verlanding. Vier punten.

Een eerste voorwaarde is **fosforarm en helder water**. Maar verlagen van het fosforgehalte, hoe doe je dat? Door eerst kritisch in je gebied te kijken, zegt Rip. Waar wil je fosfor echt niet hebben, en wat zijn de bronnen waar het fosforrijk water vandaan komt? Als je dat weet kan je proberen een optimale situatie te creëren. Ofwel door de instroom te beperken met flexibel peilbeheer, ofwel door defosfateren van inlaatwater, of een combinatie daarvan. Het is belangrijk om het **peilbesluit af te stemmen** op mesotrofe verlanding. Uitzakken van waterpeil in de zomer stimuleert de kieming. En met flexibel peilbeheer koloniseren oeverplanten sneller het water; op veel plekken is het een succes. Flexibel peilbeheer is niet altijd de beste oplossing. Het kan zo uitpakken dat je meer lokaal water vasthoudt, dat voedselrijker is. Dilemma's zijn er vaak ook bij peilbesluiten, bijvoorbeeld als je met maatschappelijke functies (denk aan huizen of agrarische functies) te maken hebt. Of wanneer binnen eenzelfde peilvak verschillende natuurdoelen om verschillende optimale waterstanden vragen.

Bij trilvenen is **kwel van basenrijk water** gewenst – daar kan het waterschap binnen bepaalde marges aan bijdragen. Ook als je de basenrijkdom van je oppervlaktewater wil vergroten kun je met het waterpeil spelen, al is het lastig. Je moet een erg goed beeld hebben van de hydrologische situatie in de omgeving. Van belang is: waar komt kwel vandaan? Hoe zit het met fosfor en sulfaat?

Is er kans op verdroging? Het is in elk gebied weer zoeken wat het beste is om te doen. Waternet is overtuigd van het belang van goed kwelwater. Brakke kwel in diepe polders kan een probleem zijn omdat dit zoete kwel verdringt. Het waterschap studeert op een innovatieve oplossing: brak kwelwater afvoeren en daarmee de zoete kwel herstellen.

De strikte **Keurregels** zitten de mesotrofe verlanding in de weg vooral in de Oostelijke Vechtplassen en de Westbroekse Zodden (Natura2000). Het zou volgens Rip daarom goed zijn om maatwerk te leveren in de toepassing van die regels, zodat je in natuurgebieden soepeler kunt omgaan met de jaarlijkse schouw om beginnende verlanding te ontzien.

Tot slot doet Rip een oproep om samen actief op te treden tegen vraat, omdat het de doelen van Natura2000 en KRW frustreert. Ze illustreert de ernst van dit probleem aan de hand van de Molenpolder. Hier stort de libellenpopulatie, na een geweldige groei vanaf ca 2006, sinds een jaar of vijf ineens. Gelijktijdig gaan waterplanten dramatisch achteruit. En ook de visstand verandert: van plantenninnende visstand tot troebelwaterminnende vis. Volgens analyse ligt de oorzaak bij de Amerikaanse rivierkreeft, die hier geweldig is toegenomen. Rip: "Maar waarom nu juist dit gebied daar zo kwetsbaar voor is? En wat effectieve maatregelen zijn? Dat zouden we graag nog eens onderzoeken."

Insecten in laagveenmoerassen

Henk de Vries van de Vlinderstichting is gevraagd om over de insecten van laagveenmoerassen te vertellen. Hij heeft een poging gedaan om de beschikbare kennis specifiek voor laagvenen eens bij elkaar te vegen. Een hele klus, zegt hij, want het gaat om heel veel soorten. Als hij de verbrokkelde resultaten van zijn moeizame zoektocht presenteert, kan hij niet verbloemen dat het hem zelf ook tegenvalt. "Van de meeste soorten weten we vrijwel niets; slechts enkele soorten zijn beter onderzocht."

Zijn conclusies:

- Er is weinig ecologisch onderzoek gedaan naar insecten in laagvenen.
- We weten weinig van de biodiversiteit van insectensoorten van laagvenen. De kennis beperkt zich meestal tot: zitten er veel of weinig.
- Van vlinders en libellen weten we het meest, vooral aantallen en verspreiding. De laatste 20 jaar waren voor libellen een succesverhaal. Het vlinderverhaal is somber: van de vier typische laagveenvlinders zijn we er de afgelopen eeuw twee kwijtgeraakt (rode vuurvliinder, moerasparelmoervliinder). De twee resterende soorten (grote vuurvliinder, zilveren maan) doen het ook niet heel goed.
- Er is weinig ecologische kennis beschikbaar om beheerders te adviseren.

De Vries vindt het sneu voor de vele beheerders in de zaal en hoopt dat hij de volgende keer meer kan vertellen. Bijvoorbeeld over de groene glazenmaker en grote vuurvliinder, waarvan het verhaal steeds completer wordt. "Door gericht onderzoek met inzet van veel vrijwilligers weten we straks meer over de ecologie van die soorten en over de effecten van maatregelen."

Mesotrofe verlanding en behoud van trilvenen

Annemieke Kooijman van de Universiteit van Amsterdam doet al heel lang onderzoek aan trilvenen, vooral in Wieden en Weerribben. **Waarom trilvenen zo belangrijk zijn?** Vanwege de hoge biodiversiteit (meer dan 70 plantensoorten), waaronder 2 Habitatrictlijnsoorten: groenknolorchis en geel schorpioenmos. Bovendien is er heel weinig van over. "Uit het verhaal van Bart de Haan over De Wieden lijkt de ontwikkeling daar erg makkelijk te gaan", vertelt Kooijman. "Echter we hebben nog maar 7 ha baserijk schorpioenmosterilveen in Nederland. Daarom moeten we er goed voor zorgen!" Vanuit Natura2000 geldt voor de trilvenen dan ook als opdracht: behoud, uitbreiding en verbetering van de kwaliteit. **Waarom er zo weinig trilveen is?** Omdat er weinig verlanding is (door de slechte waterkwaliteit in de jaren 80; nu wordt het gelukkig beter), en omdat het lang (> 60 jaar) duurt voordat vanuit water trilveen ontstaat. We raken bovendien door successie trilveen kwijt. Het ontwikkelt verder, in veenmosrietland of veenheide. De successie kan door hoge stikstofdepositie en aanvoer van voedselrijk water (vooral fosfaat) zelfs versneld verlopen. Er zijn experimenten gedaan om de verlanding te stimuleren – voor de echte trilvenen helaas zonder succes. Alle reden volgens Kooijman om daarom maximaal in te zetten op het behoud van de bestaande trilvenen.

Ondanks de moeizame situatie van trilveen in Nederland is Kooijman **voorzichtig positief**. Ze ziet mesotrofe verlanding nu optreden in diverse gebieden. "Op de meeste plekken gaat het moeilijk, maar het begint

weer een beetje op gang te komen." In De Wieden en Weerribben, die gelden als hotspot voor trilvenen en trilveenmossen, gaat het best goed met de verlanding in de petgaten die ze volgt. "Het zijn nog geen trilvenen maar wel moerasvarenrietland. Het schorpioenmosterilveen zal wel volgen, als de Amerikaanse rivierkreeft maar wegblijft." De verbetering van de waterkwaliteit en de aanleg van greppels hebben geholpen om de relatief goede situatie in Noordwest Overijssel te behouden. Verdroging van gebieden, ook tijdelijk, moet worden voorkomen omdat dit snel tot een dominantie van 'gewone' veenmossen leidt. Tijdelijke inundatie van gebieden, vooral in de zomer, is wel een kansrijke maatregel. Dit kan de buffercapaciteit verhogen waardoor ook veeleisende soorten zich kunnen vestigen. Het vergt wel maatwerk in de aanvoer van water met de juiste kwaliteit (weinig fosfor, veel calcium). Medewerking van het waterschap is dus essentieel. En de fosfaatbelasting uit de landbouw moet echt omlaag om een duurzaam resultaat te bereiken.

Balans en uitdagingen

Aan het eind van de dag en na de stortvloed aan informatie maakt Kees van Vliet de balans op: waar staan we en hoe nu verder? Hij is blij met de behaalde successen, maar ziet daarachter ook knelpunten.

- Zo gaat de waterkwaliteit – dankzij de prima inzet van de waterschappen – eindelijk vooruit. Maar de KRW-doelen worden (voorlopig) nog niet gehaald.
- De verlanding komt weer op gang, maar trilvenen zijn nog steeds sterk bedreigd.
- Kennis van beheermaatregelen wordt volop in de praktijk gebracht. Maar experimenten van beheerders worden veelal slecht gedocumenteerd.
- We zien spectaculaire resultaten bij de ontwikkeling van nieuwe eutrofe moerassen. Maar het succes lijkt vaak van korte duur.
- Het zijn vooral de water- en moerasvogels die van genoemde moerasontwikkeling profiteren. Maar van de ongewervelde fauna (basis in het voedselweb) hebben we nauwelijks een beeld.
- Door PAS is er - gelukkig - meer aandacht voor het stikstofprobleem. Maar de stikstofdepositie is nog steeds veel te hoog.

De voorzitter herformuleert de knelpunten in een vijftal actuele uitdagingen, waarvoor hij zich met de rest van het DT wil inzetten. Zo pleit hij voor een betere onderbouwing van PAS-maatregelen en herstelstrategieën. Hij doet een oproep aan de natuur- en waterbeheerders in de zaal: "Goed dat jullie elkaar steeds beter weten te vinden; ga daar alsjeblieft mee door!"

Tot slot noemt hij twee uitdagingen voor de toekomst. Hij ziet veel ecologische potenties op de overgangen van landschappen; hij zou daarom graag zien dat DT's vaker over de landchapsgrenzen heen kijken en samenwerken. Ook ziet hij kansen in het cultuurlandschap door meer synergie tussen landbouw en natuur, bijvoorbeeld natte en zilte teelten. Dit kan helpen het klimaatprobleem te beperken en stimuleert om nieuwe functiecombinaties te zoeken (recreatie, landschap).

Denk en sticker mee!

Na de laatste lezing bedankt dagvoorzitter Dianne Nijland de sprekers voor hun inspirerende verhalen. Dan nodigt zij de mensen in de zaal uit om zich uit te spreken. “Het Deskundigenteam wil van jullie weten waar het toekomstige onderzoek over moet gaan. Welke van de zojuist opgesomde uitdagingen hebben jouw prioriteit?” Daartoe krijgt iedereen groene stickers. “Denk mee en sticker mee”, klinkt de oproep van Nijland. “Je mag ook onderwerpen toevoegen. Geef in elk geval je mening. Maar wel eerst plakken en dan pas drinken!” Even later klonteren groepjes mensen voor de posters - al dan niet met glas in de hand. En weer klinken geanimeerde gesprekken. Op de vellen groeien al rap groene stippenwolken. Uitgebreid napraten is er voor de meesten niet bij, daarvoor zijn programma en reis toch te lang.

Nieuwe brochure

Tijdens het symposium is ook de kersverse OBN-brochure ‘De kennis van het lage land’ gepresenteerd. Deze fraai geïllustreerde publicatie van het Deskundigenteam laagveen- en zeeleilandschap geeft een goed inzicht in de onderwerpen waar het DT de afgelopen jaren mee bezig is geweest. De problemen én de resultaten. Berry van Arkel, van Provincie Utrecht ontving het eerste exemplaar van de brochure uit handen van Dianne Nijland. Hij beloofde het direct naar boven te gaan brengen, naar zijn gedeputeerde. Later op de middag kregen ook alle overige aanwezigen een exemplaar.

De [brochure](#) is te downloaden via www.natuurkennis.nl (de website is onlangs geheel vernieuwd!) en kosteloos te bestellen via info@vbne.nl

KENNISNETWERK

Ontwikkeling Beheer Natuurkwaliteit:

- is een onafhankelijk en innovatief platform waarin beheer, beleid en wetenschap op het gebied van natuurherstel en -beheer samenwerken;
- ontwikkelt en verspreidt kennis met als doel het structureel herstel en beheer van natuurkwaliteit.

Dit is een verslag van het Symposium ‘Successen en uitdagingen in het lage land’ gehouden op 13 september 2017, georganiseerd door het OBN Deskundigenteam Laagveen- en zeeleilandschap en de VBNE.

Tekst: Hans van den Bos

Lay-out: Aukje Gorter

Uitgave: VBNE, Princenhof Park 9, 3972 NG Driebergen, info@vbne.nl

Meer info op: www.natuurkennis.nl. Alle presentaties staan op deze site.

Vereniging van Bos- en Natuurterreineigenaren (VBNE)

Princenhof Park 9
3972 NG Driebergen
info@vbne.nl
www.vbne.nl

Het Kennisnetwerk OBN wordt gecoördineerd door de VBNE en gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken en de gezamenlijke provincies (via Bij12).

www.natuurkennis.nl